

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, April 2019

DOI Number 10.9737/hist.2019.735

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 23.03.2019 – Kabul Tarihi: 08.04.2019

Atıf Künyesi: Nedim İpek, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Gümüşhane’de Göç”, *History Studies*, 11/2, Nisan 2019, s.681-700

Osmanlı’dan Cumhuriyete Gümüşhane’de Göç

Migration in Gümüşhane from Ottoman Empire to The Republic of Turkey

Prof. Dr. Nedim İPEK

ORCID No: 0000-0001-9239-1333

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi - Samsun

HISTORY
STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

Volume 11
Issue 2
A tribute to
Prof. Dr.
Mehmet Ali
ÜNAL
April
2019

Öz: Gümüşhane, Osmanlı hakimiyeti döneminde yoğun bir nüfus göçüne sahne olmuştur. Gümüşhane dahilinde maden ocaklarının açılması ve işletilmesi kırsalda yaşayanların maden ocaklarının olduğu yerlere taşınmalarına ve yerleşmelerine neden olmuştur. 19. Yüzyıldan itibaren ise Gümüşhane sancağı dahilindeki halk maden ocaklarının kapanması, doğal afetler, vergi sisteminin değişmesi, zorunlu askerlik uygulamasının getirilmesi ve özellikle sancağın kuzeyindeki arazilerin tarıma elverişli olmaması gibi sebeplerle ya mevsimlik işçi statüsünde gurbete çıkmış ya da ailece yerini yurdunu terk etmiştir. Göç edenler memalik- i şahanenin çeşitli yerleşmelerine gittikleri gibi başta Tiflis olmak üzere Rusya’nın hakimiyetindeki topraklara da gitmişlerdir. Öte yandan 1828- 1918 yılları arasındaki savaşlar da bölge halkının kitlesel boyutta göç etmesine sebebiyet vermiştir. Makalede referans eserlere ve arşiv kayıtlarına istinaden söz konusu göçler tespit edilip değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Göç, Gümüşhane

Abstract. Gumushane had witnessed an intense population migration during the Ottoman period. The opening and operation of the mines in Gümüşhane caused the people living in rural areas to move to near the mines and settle there. From the 19th century, the people within Gümüşhane sanjak had abandoned their homes due to the reasons such as the closure of mines, natural disasters, the change of the tax system, the introduction of compulsory military service and the lack of suitable arable lands for the northern areas of the sanjak. Immigrants went to various settlements of the Ottoman Empire and also went to the territory of Russia, primarily Tbilisi. On the other hand, the wars between 1828 and 1918 caused the people of the region to migrate. In the article, these migrations are determined and evaluated based on reference works and archival records.

Keywords: Ottoman Empire, Migration, Gümüşhane

Giriş

Gümüşhane 17. yüzyılda Torul ile birleştirilerek kaza haline getirildi. Tanzimat döneminde gerçekleştirilen idarî yapılanmada Gümüşhane, Kovans, Kelkit, Kürtün, Milas (Mesudiye) ve Maçka aynı idarî birim altında toplandı. Maçka 1853’de Gümüşhane’den ayrılıp Trabzon’a bağlandı. Gümüşhane’nin sınırları 93 Harbi ile değiştirildi. Erzurum vilayetinin sınırları küçülünce Bayburt merkezli yeni bir sancak oluşturuldu. Kelkit ve Şiran kazaları

Bayburt'a bağlandı. 1888'de bu sancak lağvedilince söz konusu kazalar tekrar Gümüşhane'ye tabi olup, 1924'de vilayete dönüştürüldü¹.

Gümüşhane coğrafyası tarihi süreç içerisinde farklı sebeplerden kaynaklı göçlere sahne olmuştur. Sancak dahilindeki arazi fizikî açıdan iki farklı yapıya sahiptir. Gümüşhane ve Torul kazalarının yer aldığı kuzey bölgesi dağlık ve kayalıktır. Burada küçük ölçekli tarım yapıyordu. Başlıca ürünleri tütün, çavdar, kendir, buğday, fasulye, mercimek, mısır, sebze ve meyveydi. Bölge halkının gelir kaynağını madencilik oluşturmaktaydı. Şiran ve Kelkit kazaları sancağın güneyinde yer almaktaydı. Burası büyük ölçekli tarıma elverişliydi. Bu bölgede halk tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlıyordu².

Sancak nüfusunu askerî ve reaya olmak üzere iki gruba ayırabiliriz. Klasik dönemde askerileri yeniçeri, dergah-ı ali sipahisi, tımarlı sipahi, kale muhafızı, imam ve hatip, derviş, emin ve mültezim olmak üzere sıralamak mümkündür. Tanzimat döneminde yerel teşkilatta yapılan değişikliklerle beraber kamu görevlilerinin sayısı eskisi ile mukayese edilmeyecek ölçüde arttı. Gümüşhane kasabasında sancak idaresinden sorumlu olan mutasarrıf, yardımcısı, naip, muhasebeci, müftü, metropolit, defter-i hakani memuru ve tahrirat katibi yer almaktaydı. Ayrıca kasabada belediye, nüfus, muhasebe, tahrirat, vergi, adliye, evkaf, orman, polis, telgraf ve posta, düyünü-ı umumiye dairelerinin yanı sıra rüştiye, ziraat bankası ve rejî idareleri de bulunmaktaydı. Hicri 1322 tarihli vilayet salnamesine göre bu kurumlarda amir ve memur toplam 70 kişi istihdam edilmekteydi. Kaza merkezlerindeki kamu kurumlarında çalışanların sayısı kazanın ve kaza merkezinin büyüklüğüne göre mülkî amir dahil 20 ila 25 kişi arasında değişmekteydi. Nahiye merkezlerinde ise kamu görevlisi sayısı müdür dahil beş kişiyi geçmiyordu³. Bu memurların ne kadarının yerli ve ne kadarının dışarıdan gelmiş olduğunu, yabancı nüfusa kayıtlı olan memurların aileleriyle mi, yoksa bekar olarak mı görev mahallinde ikamet ettiğini bildiren elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır.

Reayayı ise buldukları konuma veya yaptıkları işe göre köylü, şehirlî ve konar göçer veya çiftçi, madenci, esnaf ve zanaatkar olarak tasnif edebiliriz. 1903 yılında sancak dahilinde Gümüşhane, Ardes (Torul'un merkezi), Çiftlik (Kelkit'in merkezi) ve Şiran kasabaları yer almaktaydı. Buraları aynı zamanda sancak ve kaza merkezleriydi. Gümüşhane sancağı dahilindeki köylerde ikamet edenler köyün yakınlarındaki maden ocaklarında amele olarak çalışmanın yanı sıra çiftçilik ve hayvancılıkla geçimlerini temin ediyorlardı. Özellikle Gümüşhane kırsalındaki aileler buldukları yerde kazandıklarıyla geçimini temin edemiyorlardı. Bu nedenle birçok Gümüşhaneli ma-aile veya bireysel olarak kış aylarında başta Trabzon olmak üzere sahil kent ve kasabalarına gidiyorlardı. Muhtemelen ekim vaktine kadar buralarda hamallık, rençperlik yapmak suretiyle para biriktiriyorlardı. Katırcılıkla geçimini temin edenler de mevcuttu⁴. Ekim vakti ise geri dönüp kendi işi ve gücü ile meşgul oluyorlardı.

İç Göç

1- Madencilik ve Göç

Bölgede maden ocaklarının açılması ve işletmeye alınması dışarıdan emek göçüne sebebiyet vermiştir. Bu da bölgenin nüfusunu arttıracaktır. Söz konusu göç sonucu yeni yerleşmeler ortaya çıktı. Mevcutların nüfusu arttı. Trabzon'un fethini müteakip Rum

¹ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 171.

² Kemal Saylan, "20. Yüzyılın Başlarında Gümüşhane Sancağında Tarım", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 276- 277, 283, 285.

³ Bk. *Hicri 1322 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

⁴ *Hicri 1321 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 226.

asilzadeleri Gümüşhane'nin sarp kayalar üzerindeki kalelerine iltica ettiler. Birçok Rum aile de Gümüşhane bölgesine iltica etti. Kanuni devrinde inşa ettirilen Süleymaniye camii çekim merkezi oldu. Caminin çevresi kısa zamanda gelişti ve bir şehir halini aldı. Madenlerde çalışanlara vergi muafiyeti tanındı. Bu ise bölgeye yönelik göçü tetikledi. Birer saatlik mesafelerle köyler inşa edildi. Köprülüler zamanında Gümüşhane'nin nüfusu 30 bine çıktı⁵.

Gümüşhane kazası dahilindeki ahalinin büyük bir kesimi madenci taifesiydi. Bölgede dört maden merkezi mevcuttu. Maden ocakları bir kaynağa göre mart- kasım arası, bir diğer kaynağa göre de mayıs- kasım arasında işletilmekteydi. Bu zaman dilimleri dışında ocaklarda üretim yapılmaz, amele köy veya kasabalarına dönerdi. Madenciler demircilik yapan, nakliyattan sorumlu olan derbentçiler, köprücüler, kömürçüler, tomrukçular ve maden işçileri şeklinde sıralanmaktaydılar. Emin veya mültezimin idaresi altında bulunan maden amelesini purustat, kalcı, ustabaşı, usta, kal ağası, lağımçı, taşçı, tekneci (hafriyatçı veya kuyucu), dolapçı, arayıcı, körükçü, kelekçi, baltacı şeklinde tasnif edebiliriz. Kalcı cevherin taş ve topraktan ayrıştırmasını temin ediyordu. Purustat ise cevherin fırınlarda ayrıştırma işlemini gerçekleştiriyordu. Bilgehan Pamuk'un tespitine göre 1643 yılında Gümüşhane kazası dahilindeki madencilerin genel nüfusa oranları kömürçülerle birlikte %63'ü bulmaktaydı. Madencilerin en önemli gelir kaynakları çıkarttıkları madenlerdi. Yaptıkları işe karşılık kendilerine vergi muafiyeti tanınmıştı. Maden amele ve ustası tekalif-i örfiyeden tamamen muaf tutulurken, maden mukataası dahilindeki ahali ise muafiyetten kısmen istifade etmekteydi⁶. Madenciler dışında şehirde esnaf ve zanaatkarlar vardı. Esnaf grubu deri, dokuma, küçük ölçekli sanayi, sağlık, temizlik, ticaret, ziraat ve hayvancılık grubuna aitti⁷. Klasik dönemde emin veya mültezim riyasetinde üretim yapılan ocaklarda üreticiler ile idareciler arasında çeşitli anlaşmazlıklar zuhur etmekteydi. Daha açıkçası maden çalışanları idarecilerin baskısı altında kalabilmişlerdir. Madencilerin bir kısmı bu baskılardan kurtulabilmek için 1623 ve 1645 yıllarında olduğu gibi ya resmî makamlara müracaat ederek adalet talebinde bulunmuşlar veya firar ve göç etmişlerdir⁸. Netice itibarıyla şark seferleri, Celali hadiseleri, Abaza Mehmet Paşa isyanı ve savaşılar maden işletmeciliğini olumsuz etkilemiştir⁹.

18. yüzyılda Gümüşhane, Espiye, Keban ve Ergani ocakları Anadolu'nun en faal maden işletmeleri idi. Maden ocaklarının işgücünü temin için Tirebolu ve Kovans kazaları Gümüşhane mukataasına dahil edilmişti. Ocakların ihtiyaç duyduğu baltacı amelesi ise Sürmene dahilinden temin ediliyordu. 1733- 1734 yıllarında Sürmene kazasından 600 baltacı getirtilmiştir¹⁰. Ülkenin değişik yerlerinde ihtiyaç duyulan teknik elemanlar Gümüşhane'den temin ediliyordu. Teknik elemanların başında kalcı ve purustatlar gelmekteydi. Genellikle her yıl Torul'un beş köyünden temin edilen 200 purustat bölgeye gönderilirdi. Gümüşhane'den Keban- Ergani bölgesine gönderilen maden amelesinin sayısı yıllık 500 kişiyi buluyordu. Bunlar zaman zaman yolda firar ederlerdi. Yakalanmaları halinde tekrar Keban-Ergani bölgesine sevk edilirdi. 1733'de 800 purustat ve bin kömürçü nakledildi. Nakle karşı çıkan ve direnenler cezalandırıldı.

⁵ Abdürrahim Şerif, "Tarihte Gümüşhane Madenleri", *Anadolu Mecmuası*, 12, İstanbul 1341, s. 403.

⁶ Fahrettin Tızlak, *Keban- Ergani Yöresinde Madencilik (1780- 1850)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1991, s. 311.

⁷ Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler", (15- 17 . Yüzyıllar), *Gümüşhane Tarihi, ve Ekonomisi Sempozyumu, Tarih Bildirileri 25- 26 Mayıs 2010*, Gümüşhane 2016, (s. 129- 153), s. 137- 139, 148.

⁸ Bilgehan Pamuk, "17. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 30, Erzurum 2006, (s. 167- 184), s. 179.

⁹ Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler", (15- 17. Yüzyıllar *Gümüşhane Tarihi, ve Ekonomisi Sempozyumu, Tarih Bildirileri 25- 26 Mayıs 2010*), Gümüşhane 2016, s. 134.

¹⁰ BOA, C.Drb. No. 39/1921.

1764 sonrası baltacı sevkiyatına da başlandı. 1780'de 600 baltacı yolda firar etmiştir¹¹. Gümüşhane'nin teknik destek verdiği ocaklardan birisi de Konya Bozkır maden işletmesiydi. 1773 yılında mevcut işçilerin dağılması üzerine 12 purustat, 1 kalcı, 1 feteci talep edildi. 1779'da 20 baltacı, 5 kalcı ve 10 purustat talep edildi. 1787'de Gümüşhane ve Keban- Ergani madenlerinden yaklaşık 400 madenci Bozkır'a sevk edildi. Selanik, Niğde, Karahisar-ı şarki, Aladağ Bereketli, Balya, Dimetoka ve Maraş'taki ocaklara da teknik eleman, baltacı, piyade baltacı desteği verildi¹². Söz konusu ocaklar için 1725- 1826 yılları arasında Gümüşhane'den teknik eleman gönderildiğine dair Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde belgeler mevcuttur¹³. Torul reayasından olup Erzurum Şiran'da oturan madenci reaya da bulunmaktaydı (1847-1848)¹⁴. 1840 yılında Gümüşhane madenlerinde çalışan ameleden üçünün Azerbaycan madenlerinde istihdam edilmek üzere gönderilmesi İran elçiliği tarafından talep edilmiştir¹⁵.

Sancak dahilindeki mevcut maden ocakları 1829'dan itibaren kapanmaya başladı¹⁶. Ocaklar kapanınca geçimini madencilik ve taşçılık ile temin edenler çözümü ziraat, el zanaatları, hayvancılık, ormancılık yapmakta veya halihazır işler olan memalik-i şahanenin başka bir yerindeki maden ocaklarına gitmekte buldular. Bazıları da ülke dahilinde gurbete çıktı. Çözümü Tiflis'teki maden ocaklarında veya Rusya'nın sair yerlerinde işçi olarak gitmekte bulanlar da olmuştu. Söz konusu göçler sonunda köyler ıssızlaşıyordu. Örneğin, hanedan ve askerilerin baskısı sonucu Şiran kazasından 260 hanelik bir köyden 250 hane halkı Rusya'ya göç etmiş, geride kalanlar da göç hazırlığı içindeydiler¹⁷. Benzer gerekçelerle Yağmurdere'ye bağlı bazı köylerden de halk göç etmeye başlamış, ocaklarında oturmakta ısrar edenler ise aynı gruplar tarafından rencide edilmiştir¹⁸. Köylerin boşalmasında eşkıyalık da etkili olmuştur. Örneğin, Deli Beşe Mehmet ve arkadaşlarının 1864'de Kelkit ve Şiran'daki eşkıyalık faaliyetleri kaza dahilindeki dört köy halkının toptan Rusya'ya göç etmesine sebebiyet verdi¹⁹.

Bu ortamda Gümüşhaneli Müslümanlar kalaycılık ve *makaracılık* gibi işler yapmak üzere Anadolu turuna çıkarken, gayrimüslimler amelelik ve madencilikle geçimini temin etmek amacıyla Tiflis'e gitmeyi tercih ediyorlardı. Gurbetçi olarak ocağını terk edenler birkaç senede bir köylerine gelir, vergilerinin bir kısmını öder ve tekrar gurbete giderlerdi. Geride kalanlar bunların vergilerinin de kendilerinden tahsil edileceği endişesine kapıldılar. Bu gibiler de çözümü Tiflis'e gitmekte buldu. Gerekli tedbirler alınmadığı takdirde madenci ailelerin tamamen dağılmasından ve perişan olmasından korkulmaktaydı²⁰. Ustabaşlarının birer

¹¹ Fahrettin Tızlak, *Keban- Ergani Yöresinde Madencilik (1780- 1850)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1991, s. 186; Mustafa Altunbay, "18. Yüzyıl Boyunca Gümüşhane Madenlerinin Diğer Maden Ocaklarına İstihdam Amaçlı Teknik Eleman Nakli", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, (25- 26 Mayıs 2005), I, Trabzon 2007, s. 285- 294.

¹² BOA, Hat. No. 8/280: 23.1.1176, Mustafa Altunbay, "18. Yüzyıl Boyunca Gümüşhane Madenlerinin Diğer Maden Ocaklarına İstihdam Amaçlı Teknik Eleman Nakli", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, (25- 26 Mayıs 2005), I, Trabzon 2007, s. 290.

¹³ BOA, c.Drb., No. 2/83, 53/2630, 55/2727, 56/2796, 60/2975, 61/3038, 8/375, 22/1058, 25/1218, 30/1454, 22/1067, 36/1764, 3/101, 3/116, 5/233, 20/970, 51/2501, BOA, AE.SABH.I, No. 259/17436,

¹⁴ BOA, C.Drb. No. 39/1948.

¹⁵ BOA, Hat. No. 799/ 37039

¹⁶ Abdürrahim Şerif, "Tarihte Gümüşhane Madenleri", *Anadolu Mecmuası*, 12, İstanbul 1341, s. 403.

¹⁷ BOA, A. Mkt. Mhm, No. 350/30. : 19 ca 1280/ 1 Kasım 1863.

¹⁸ BOA, Mvl. No. 690/ 36: 9 C 1281/ 9 Kasım 1864.

¹⁹ Kemal Saylan, "Osmanlı Döneminde Kelkit ve Şiran Çevresinde Yaşayan Eşkıyalık Olayları (1760- 1916)", *Karadeniz İncelemeleri*, 24, Trabzon 2018, s. 73.

²⁰ Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, 3- 5 Mayıs 2001, 1, Trabzon 2002,, (s. 289- 311), s. 297- 299; Mustafa Altunbay, "1780'de Merkeze Gönderilen Bir Belgeye Göre Gümüşhane Yöresi Madenlerin Durumu ve Madencilerin Devletten Beklentileri" (s. 279- 288), *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil –Edebiyat Sempozyumu Bildirileri* (3- 5 Mayıs 2001, 1, Tarih 2001, s. 281.

ikişer gurbete gitmesi veya temelli göç etmesi kapanan maden ocaklarının ileriki tarihlerde açılma bile kalifiye eleman yokluğundan işletilememesini gündeme getirdi²¹. Yerel idarelerin çabaları sonucu bu tür göçler her ne kadar önlendiyse de bir süre sonra ecnebi tabiiyetine geçmek suretiyle tekrar başladı. Gümüşhane meclisi söz konusu göçlerin önlenmesini mevcut maden ocaklarının tekrar işletilmesinde bulur. İşletme yöntemi olarak da birer mühendis, kalcı, ayar memuru, veznedar ve iki katipten oluşan bir maden taburunun tanzim edilmesini, ocakların idarî açıdan maden emanetine bağlanmasını, bunların ve hayvanlarının barındırılması için kışla, ahır, kalhane inşasını teklif eder²².

Southgate'e göre ocaklardaki üretim azalınca halk fakirleşmişti. Ona göre fakirleşmede ticaret yollarının önemini kaybetmesi de etkiliydi. Fakirleşme göçü tetikledi. Ancak göçün kitlesel bir hal almamasının en önemli sebebi mürur tezkiresi uygulamasıydı. Seyyaha göre bu yasak sebebiyle Gümüşhane halkı sanki açlığa mahkum edilmişti²³. Netice itibarıyla ocakların kapanması veya verimli olmaktan çıkması üzerine memleketlerinde kalmaya devam eden Gümüşhaneliler ekonomik sıkıntı içerisinde düşeceklerdir. Madencilerin bir kısmı çalışmak amacıyla Tokat kalhanesinde²⁴ veya memalik-i şahanenin diğer maden ocaklarında istihdam imkanı aradılar. İlk etapta gidilen yerler Karadeniz, Doğu Anadolu, Marmara ve Ege bölgesindeki maden ocaklarıydı. Örneğin; 1820'li yıllarda 185 Rum aile Hamit kazası köylerine yerleşerek buradaki maden ocaklarında istihdam edildiler²⁵. Keza Samsun ve Trabzon'a yerleşenler de oldu²⁶. Papaz Mihailopolos'a göre Samsun'daki gayrimüslimlerin %80'i Kayseri, Niğde ve Gümüşhane menşeli idi²⁷. Karadeniz sahillerine dağılan müflis madenci kömürçüler, şunun bunun arazilerine konuşlanarak göçebe tarzı yaşamakta, yerli ahaliye marabacılık yapmakta veya kiraladıkları arazileri işlemekteydiler. Bu gibiler bir taraftan devlete aşar ve iane-i askeriye vergisi verirken, diğer taraftan da arazi sahiplerine icare-i zemin adı altında bir meblağ ödüyorlardı²⁸. İleriki yıllarda Ankara, Konya, Elaziz, İstanbul, Hüdavendigar, Kastamonu, Adana, Aydın, Diyarbakir, Hamit dahilindeki maden ocaklarına toplam 428 kişi çalışmak amacıyla gitmiştir. Bazı madenciler de 1863'de Yozgat Akdağmadeni'ne ailece gidip yerleşmişlerdi²⁹. Bunlar arasında gayrimüslim iken ihtida edenler de vardı. Bunlardan 109 hane halkı askerlik yükümlülüğünden kurtulmak için Hristiyanlık iddiasında bulunabilmiştir³⁰.

2- Doğal Afet ve Göç

Bölgede kitlesel göçü tetikleyen bir diğer unsur doğal afetlerdi. Bu dönemde sancak dâhilinde tarım alanında yaşanan iki önemli sorun bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi sel, diğeri kuraklıktır. Halk sık sık sancağın kuzey bölümünde aşırı yağışlar sonucu meydana gelen seller ve su taşkınlılarıyla, güney bölümünde ise kuraklık ve kıtlıkla karşı karşıya kalmaktaydı. Sancağın kuzey bölümünün dağlık ve ırmakların debisinin yüksek olması, aşırı yağışlar

²¹ BOA. A. Mkt. No. 312/88: 3 RA 1281 tarihli Rapor. Bu rapor dahil konuyla ilgili elindeki kaynakları benimle paylaşan İbrahim Serbestoğlu'na teşekkür ederim.

²² BOA, A. Mkt. No. 312/88

²³ İsmail Köse, "İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane Çevresi ve Trabzon Limanına Ulaşan Ticaret Yolları 1840- 1900)", *History Studies*, 4/1, (2012), s. 359- 371.

²⁴ Kemal Saylan, "19. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, Trabzon 2016, s. 283.

²⁵ Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çeviren. İbrahim Onsunoğlu, İstanbul 2005, s. 163

²⁶ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 171.

²⁷ Nedim İpek, *Canik ve Göç*, Samsun 2018, s. 261.

²⁸ Nedim İpek, *Canik ve Göç*, Samsun 2018, s. 284.

²⁹ Kemal Saylan, "19. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, Trabzon 2016, s. 275- 292.

³⁰ BOA, BEO, No. 4112/308379 (1330), Y.Prk. Um. No. 50/22, Y.Prk. Bşk. 58/44.

nedeniyle bahar aylarında derelerin taşmasına ve dere kenarında bulunan tarla ve bahçelerin harap olmasına neden oluyordu. Özellikle Gümüşhane'de oldukça sık sel ve kuraklık gibi vakalar yaşanmıştır. Büyük kıtlık vakaları da görülmüştür. Kuraklık ve kıtlık sancakta kitlesel boyutta göçlere sebebiyet verecektir.

Anadolu'da yağmura dayalı tarım yapıldığından sık sık kıtlık vakaları yaşanmaktaydı. Kıtlık esnasında yaşanan darlığı aşmak amacıyla komşu vilayetlerden zahire getiriliyor veya askerî depolardaki tahıl satılıp elde edilen para darlığın yaşandığı yere havale ediliyordu³¹. Şüphesiz bu uygulama sorunu çözmüyordu. Üstelik kıtlığın yaşandığı sene tohumluk tahıl iâşe için kullanılınca ertesi yıl ekim için gerekli tohum da bulunamıyordu. Bu ise ertesi yılın hasadının da düşük olmasına sebebiyet vermekteydi. 1895 ve 1903 yılında Erzurum ve havalisi halkı böyle bir ortamda kalmış, çevre vilayet halkı ancak kendi ihtiyacı oranında hasat elde edince Erzurumlular açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalacaklardır. Bu ortamda halk çözümü padişahın inayetine sığınmakta buldu. Yerel idarecilerin çözümü ise sorunu birkaç ay ötelemektir. Merkeze yapılan öneriye göre seraskerlik tayinatına mukabil tutulan buğday ve arpanın öğütülüp mutedil bir fiyatla fırınlara verilmesi halinde Erzurum halkı dört ay daha açlığa dayanabilecekti. Bu süre zarfında da Amasya, Samsun ve Trabzon'dan asker ve ahali için yeter miktarda un transfer edilebilirdi³².

Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane civarında yaşanan kuraklık ve kıtlığın uzun sürmesi durumunda halkın en azından bir kısmı çözümü çevre köylere dağılmakta buluyordu. Kuraklığın şiddeti fazla olunca Doğu Karadeniz sahilindeki kasabalara veya Yozgat ve Sivas gibi daha batıdaki kasaba ve şehirlere sığınanlar da oluyordu. 1895 yılında kıtlığa maruz kalan Erzurum ve Gümüşhane ahalisinden bir kısmı Lazistan ve Trabzon sancaklarına gitmişti. Bunların iâşe ve sair ihtiyaçlarının karşılanması için 100 bin kuruş tahsis edilmiştir³³. Bunun on bin kuruşu kıtlık sebebiyle Giresun'a gelen Gümüşhaneli kıtlık zedelere verilecekti³⁴. 1903 yılında gelenler Rize ile Ordu arasındaki sahil üzerinde bulunan kasaba ve köyler ile Trabzon şehrine dağıldılar. Gelenlerden işe güce muktedir olanlar az çok iş bularak geçimlerini temin etmeleri, alil ve aciz olanların ise hayırseverler ve belediyelerce iâşe edilerek ilk baharda memleketlerine dönmelerinin sağlanması planlandı. Trabzon şehri ve sahilinde bulunanlar Kasım 1903 tarihi itibarı ile iki bin kişiyi bulmuştu. Soğuklar başlayınca bu nüfus arasında dizanteri, humma ve tifo yaygınlaşmaya başladı. Bu ortamda bunların şurada burada iskan ile korunmaları hemen hemen imkansız görünmekteydi. Çıplak ve meskensiz olan ailelerde ölüm oranı gün geçtikçe artmaktaydı. Bunların barınmaları için sahilde baraka inşası, aciz ve muhtaç olanların her birine ekmek verilmesi zorunlu görünmekteydi. Belediye bu masrafları karşılayacak mali bir imkana sahip değildi. Şehirdeki varlıkların da yardım edecek takati kalmamıştı³⁵. Sahil şeridinde barınmaya çalışan yedi bin kıtlık zede hükümetin verdiği ekmek parasıyla karınlarını doyurmaktaydılar. Trabzon valisi bu sorunun maddî ve aynî yardımla aşılamayacağı düşüncesindeydi. Aksine söz konusu yardım göçmenleri miskinliğe alıştıracaktı. Ona göre miskinliğe alıştırılan göçmenler kendilerine iâşe ve tohumluk olarak verilen zahireyi yiyerek tüketecekler ve muhtemelen ertesi yıl yine dilencilik yapacaklardı. Bu duruma fırsat vermemek için kendileri boş tarlalarda mısır ve arpa ekmeye yönlendirilmeliydi³⁶.

³¹ BOA, Dh. Mkt, No. 155/27: Seraskerliğe gönderilen 27 TE 1309.

³² BOA, DH. Mkt, No. 155/27: Seraskerlik Makamına TE 1309 tarihli çok imzalı istida.

³³ BOA, Mv. No. 78/57; BEO, No. 354/26517

³⁴ BOA, BEO, No. 378/28349 : 1311 tarihli

³⁵ BOA, Dh. Mkt, No. 155/27: Sadaret, Dahiliye Nezareti, Ankara Vilayeti arasındaki yazışmalar (TE ve TS 1309 Tarihli yazışmalar. ; BOA, YA. Res., No. 68/9: Dahiliye Nezaretine Tezkire (6 TS 1309).

³⁶ BOA, Mv. No. 78/57; BEO, No. 354/26517 ; Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 182- 183.

Kıtlık zedelerin bir kısmı da hayvanlarıyla birlikte Yozgat'a sığınmıştı. Varlıklarını sürdürebilmek için resmî makamlardan iâşe talebinde bulunuyorlardı. Ankara valiliği vilayet imkanlarıyla bunları besleyecek bir durumda değildi. Bu nedenle gelenleri ocaklarına iade etmeyi istiyordu. Ancak kar yağdığı için hemen iade gerçekleştirilemedi. Bunun üzerine Ankara valiliği bu gibi nüfusun gelmesine engel olunması için Erzurum ve Sivas mülkî amirlerine buyruldu gönderilmesini merkezden talep ederken, bir taraftan da mevcut kıtlık zedelerin merkeze bağlı köylere dağıtılarak yerli ahalinin yardımlarıyla iâşe edilip barınmalarının sağlanması ve havaların ısınmaya başlaması ile beraber memleketlerine iadelerini planladı³⁷.

1908 yılında daha geniş bir kitleyi etkileyecek bir kuraklık ve kıtlık yaşandı. Yaşanan kıtlık ve kuraklık nedeniyle senenin sonlarına doğru Gümüşhane, Kelkit ve Şiran'ın köylerinde yaşayan halkın üçte birinden fazlası memleketlerini terk ederek Karadeniz sahiline göç ettiler. Bu durum üzerine Gümüşhane Sancağı İdare Meclisinin raporuna göre, geride kalan ahalinin de göç etmesi halinde gittikleri yerde geçimlerini sağlayamayacaklardı. Trabzon'da Gümüşhaneli kıtlıkzedelerin ihtiyaçlarını karşılamak için *infak-ı muhacirin* adıyla bir komisyon kuruldu. Komisyon öncelikle hasta, ihtiyar ve sakat olanların tespit edilerek ihtiyaçlarının karşılanmasını sağladı³⁸. 1869'da Torul'da sel felaketine maruz kalanlar başka yerlere göç ettiler. Devlet bunlara memleketlerine dönmesini sağlamak adına maddî destek kararı aldı³⁹.

Kuraklık, kıtlık, sel ve depremzedelerin bir kısmı da çözümü memalik-i şahaneyi terk etmekte bulmuştur. Bunlar daha ziyade Osmanlı tebaası gayrimüslim unsurlardı. Örneğin Gümüşhane merkez kazaya tabi Yağmurdere nahiyesinde meydana gelen sel felaketine maruz kalanlardan 32 kişi 1892'de Rusya'ya gitmek üzere pasaport talebinde bulundu⁴⁰. 1902'de 24'ü kadın, 660'ı erkek olmak üzere toplam 684 Hristiyan ve 585 Müslüman Rusya'ya gitmek amacıyla pasaport almıştı. Bazıları da resmî makamlardan izin almaksızın firar yöntemiyle Kırım ve Kafkas sahillerine ulaşmaya çalışıyordu. Bu konuda kendilerine Trabzonlu ve Rizeli kaptanlar yardım etmekteydi.

3- Yükümlülük ve Göç

Askerlik hizmetinden ve güvenlik makamlarının takibatından kurtulmak amacıyla da memleketini terk edenler olmuştu. Örneğin 1868'de Trabzon, Gümüşhane ve çevresinden bini aşkın kişi bu sebeple ecnebi tabiiyetine geçmiştir. Gümüşhane'den bu amaçla ayrılanların %95'inin hedef ülkesi Yunanistan veya Rusya olmuştu⁴¹. Yükümlülük çağındakilerin bölgeyi terk etmesi geride kalanların vergi yükünü arttırmaktaydı. Keza göçler bölgenin nüfusunu azalttığı için tartışmasız bireylerin kamu adına yapmakla yükümlü oldukları işlerin yükünü arttırıyordu. Bu durum geride kalanların da çareyi göç etmekte bulmasına sebebiyet veriyordu. Yetkililer söz konusu göçü önlemek adına ilk tedbir olarak gidenlerin payına düşen askerlik bedelinin geride kalanlardan alınmaması kararını almak oldu⁴².

Tanzimat döneminde vergi muafiyetinin kaldırılması, vergi tahsilinde bölge farkı olmaksızın eşitlik ilkesinin tatbiki bir diğer göç sebebidir. Vergi sistemi gereği vergisini ödemeksizin sancak topraklarını terk edenlerin vergileri geride kalanlardan tahsil ediliyordu.

³⁷ BOA, Dh. Mkt, No. 155/27: Sadaret, Dahiliye Nezareti, Ankara Vilayeti arasındaki yazışmalar (TE ve TS 1309 Tarihli yazışmalar. ; BOA, YA. Res., No. 68/9: Dahiliye Nezaretine Tezkire (6 TS 1309).

³⁸ Taner Aslan, " II. Meşrutiyet Döneminde Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1908- 1920)", (s. 288- 300), *Gümüşhane Tarihi*, , Gümüşhane 2016, s. 290- 292.

³⁹ Kemal Saylan, Gümüşhane Sancağı (1850- 1918), Yayınlanmamış Doktora Tezi ,Trabzon 2012, s. 174., 179.

⁴⁰ BOA, BEO. Nr. 3/171: Trabzon Vilayetine Şifre Tel (26 Nisan 1308).

⁴¹ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 177.

⁴² Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 178.

Bu ortamda ocağını terk edenler arttıkça geride kalanların vergi yükü ağırlaşıyordu. Söz konusu vergiyi ödeyemeyenlerin de çoğu göç kervanına katıldı⁴³.

Sancak dahilinden Rusya'ya göç edenlerin hemşerilerini göçe teşvik etmeleri de geride kalanların göç kararı almasını kolaylaştırıyordu. Rus yetkililer de emek açığını kapatmak için söz konusu göçü onaylıyor hatta teşvik ediyorlardı. 1857 tarihli bir İngiliz konsolosluk raporuna göre Santalı duvarcı, taşçı, tuğlacı, inşaatçı yaklaşık 600 Rum ailesi Poti'ye göç etmek üzere harekete geçmişti. Rus konsolosluğu yapımı tasarlanan yeni liman ve kent inşası için bunlara toprak ve sair imtiyaz vadetmekteydi. Öte yandan Rusya 1872 yılında Trabzon ve Erzurum'daki gayrimüslimleri göçe teşvik gayesiyle Tiflis'te bir cemiyet kurdu. Cemiyet üyeleri Karadeniz ve Erzurum'da gayri Müslimleri göçe teşvik ettiler⁴⁴. Bu propaganda faaliyetlerinin de etkisiyle 1878- 1918 yılları arası 70 bin Rum Kars, Ardahan, Soğanlık, Oltu ve Kağızman çevresine yerleşir.

Gümüşhane'den göç edenlerden bazıları Trabzon, Akçaabat gibi sahil kasabalarına veya mücavir alanda köylere yerleşmişlerdir. Bunlar zamanla buradan da geçimlerini temin etmek gayesiyle İstanbul'a gurbete gitmişlerdir. Örneğin Gümüşhaneli Mehmet adındaki bir kişi Akçaabat kazasına tabi Salari köyüne yerleşmişti. Bir süre sonra çoluk çocuğunu bila- nafaka terk etmiştir. Yapılan araştırma neticesinde Şile'nin hamam mahallesinde çapulculukla meşgul olduğu tespit edilmiştir. Adı geçen kişinin zevcesi ya nafakasının temini veya boşanmak üzere resmî makamlara müracaat etmiştir⁴⁵.

4- Göçü Önlemeye Yönelik Alınan Tedbirler

Söz konusu göçlere sıcak bakmayan Osmanlı idarecileri bu tür göçleri önlemek amacıyla çeşitli tedbirler almaya çalışmaktaydı. Örneğin Gümüşhane sancağı dahilinde gerçekleşen göçleri önlemek için Dahiliye Nezareti Dimitraki Efendi'yi birkaç kez Gümüşhane'ye gönderdi. Göç edenlerin geri dönmesini sağlamak, göç kararı alanların da gitmesine engel olmak, başka bir ifadeyle göçü önlemek adına göç edenlerden askerlik bedeli alınmamasına, bakaya durumunda olanların da askerlik bedelini ödemeleri hususunda zorlanmaması yönünde karar alındı⁴⁶.

Bölgede incelemede bulunan, sorunları tespit eden ve çözüm yolları önerenlerden birisi de Müfettiş Ali Rıza Efendi⁴⁷'dir. Ali Rıza Efendi'nin Ağustos 1864 tarihli raporuna göre mütegalibe baskısının da etkisiyle bu tarihlerde Gümüşhane sancağı harap bir haldeydi. Sancaktaki gayrimüslimlerin çoğu başka sancaklara ve Rusya'ya göç etmişti. Kalanlar da aciz bir durumda göç etmek veya kalmak ikileminde kalmıştı. Göç etmemekte direnenler sorunlarına bir çare bulur umuduyla teftiş heyetini bekliyorlardı. Başlıca isteklerinden birisi sancağın kileri konumunda bulunan Kelkit ve Şiran'ın eskisi gibi yine Gümüşhane'ye bağlanmasıydı. Bu iki kazanın arazisi tarıma elverişli olup, sancağın diğer kazalarının arazisi dağlıktı. Buralardaki köyler de dağın yüksek kesimlerinde inşa edilmişti. Ahali zahiresini genellikle burada yetiştirilen ürünlerden karşılıyordu⁴⁸. Söz konusu kazaların halkı da Erzincan

⁴³ BOA, A.Mkt.Mhm. No. 313/29: 26 R 1281.

⁴⁴ Eyüp Şimşek, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesinden Rusya'ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Düşünceler", *AÜ, DTCF Dergisi*, 36/62, Ankara 2017, s. 258.

⁴⁵ BOA, Zb. No. 494/45: Akçaabat Kaymakamlığından Zaptiye Nezaretine (12 Mart 1325); Akçaabat Kazasına Tezkire (30 Mart 1325).

⁴⁶ Kemal Saylan, "19. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, Trabzon 2016, (s. 275- 292.), s. 290.

⁴⁷ Ali Rıza Efendi hakkında bk. İbrahim Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı (1863- 1865), (Müfettiş Ali Rıza Efendi'nin Raporları Işığında)* Malatya 2015.

⁴⁸ BOA, A. Mkt. No. 312/88.

sancağına bağlanmaktan pek mutlu değillerdi. Tekrar Gümüşhane'ye tabi olmak amacıyla istida dahi vermişlerdi. Öte yandan Rıza Efendi de sancak sınırlarının coğrafi, güvenlik ve iktisadî şartlar dikkate alınmaksızın 1847 yılında *erkan-ı memleketin*⁴⁹ istediği şekilde çizildiği görüşündeydi. Ona göre sancağın mülkî sınırları en azından bir kez daha gözden geçirilmesi gerekmektedir. Ahalinin diğer bir isteği ise maden ocaklarındaki üretimin durması nedeniyle düşükleri geçim sıkıntısıdır. Madenlerin çalıştırılması sancak ahalsininin bir nebze olsun rahatlamasını sağlayacaktı. Ancak geçim sıkıntısı nedeniyle hanelerini taşıyanların vergi ve bedel-i askeriyesi sancağın üzerinde bakaya kalmış görünüyordu. Rusya'ya göç edenlerin hisselerinin düşürülmesi, Erzurum ve sair yerlere gidenlerden de mahallinde tahsil edilmesi isteniyordu. Arazi tahrirlerinin doğru şekilde yapılması, vergi adaletinin sağlanması da dile getirilen diğer taleplerdi. Asayişin bozuk olması, kamu görevlilerinin kanun dışı tutum ve davranışları da halkı rahatsız etmekte ve göç kararı almasını kolaylaştırmaktaydı. Rıza Efendi çözümü mevcut zaptiye ile mal ve tahrirat katiplerinin maaşlarının iyileştirilmesi ve sayılarının artırılmasında bulmaktaydı. Bölge halkı merkezle irtibatın sürekli olmasını sağlamak amacıyla telgraf hattının bir an önce döşenmesi, ticarî yoldan elde edilen gelirin düşmemesi için Trabzon- Gümüşhane- Erzurum hattına alternatif Rize- Sürmene- Erzurum yol projesinin gerçekleştirilmemesini arzu etmekteydi. Halkın bu fikirlerini destekleyen Rıza Efendi sancak merkezinin söz konusu yoldan daha fazla nemalanması için kasaba merkezinin Daltaban'a taşınmasını teklif eder. Ona göre kasaba bu mevkide yeniden inşa edilirse Gümüşhane kasabasının Amasya gibi büyüyüp gelişebilecekti⁵⁰. Rıza Efendi, Gümüşhane'de yaptığı incelemeler sonucunda sancağın ıslahının devletin kalkınması ve hazinenin gelir sağlaması açısından elzem olduğunu; zengin madenlerin bulunduğunu rapor ediyordu. Ona göre mevcut maden ocakları ıslah edilip tekrar açılacak olursa sancak dahilindeki işsizlik büyük bir oranda önlenecekti⁵¹.

Bölgede halkı ayakta tutabilmek adına alternatif üretim gündeme getirildi. Kelkit'te haşhaş ziraatı ve ipek böceği yetiştiriciliği önerildi. Özellikle kuraklıktan pek etkilenmeyecek olan patates ziraatının bölgede yaygınlaştırılması düşünüldü. Gümüşhane ve kazalarında ziraatı geliştirmek adına memleket sandıklarının şubelerinin açılması planlandı. Bu düşünceler ne oranda uygulamaya konu bilinmez. Bilinen özellikle sancağın kuzey bölgesinde ikamet edenlerin çareyi gurbetçilikte bulmasıydı. Başta gayrimüslimler olmak üzere çok sayıda kişi Rusya'ya gurbete gider. Kesin iskan amaçlı gidenler de vardı. Gurbetçiler yakınlarına para gönderirler. O kadar ki, sancak piyasasındaki Rus parası Osmanlı parasından fazlaydı⁵².

Göçü önlemek amacıyla uygulamaya konmaya çalışılan tedbirlerden birisi de yerleşim biriminin yerini değiştirmektir. Gümüşhane şehrinin bulunduğu yer ve çevresi 15. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı hakimiyetine girmişti. Bölgede keşfedilen madenler Osmanlı tarafından işletilecektir. Dolayısıyla maden ocaklarının çevresinde Osmanlılar zamanında köy ve kasabaların kurulduğunu tespit etmekteyiz. Bu yerleşmelerden birisi de Canca köyüdür. Canca köyü ve etrafındaki yerleşmelerin tamamı Osmanlı fethinden sonra Trabzon'dan yollanan ahali ile kurulmuştu. Bölge 16. yüzyıl boyunca yoğun bir göç aldı. Nüfus artışıyla birlikte Eski Canca ve Yeni Canca yerleşmeleri ortaya çıktı⁵³. Bu yerleşmeler 1583 yılına ait Osmanlı kayıtlarında karye-i Eski Canca, nefsi-i Canca-i maden şeklinde zikredilmiştir. Kanuni döneminde gümüş yataklarına daha yakın mevkide inşa edilen Süleymaniye Camii

⁴⁹ BOA, Mvl. No. 6896/54: 25 Ra 1281

⁵⁰ BOA, A. Mkt. No. 312/88.

⁵¹ BOA, Mvl, No. 616/1: 15 Safer 1278.

⁵² Kemal Saylan, "20. Yüzyılın Başlarında Gümüşhane Sancağı'nda Tarım", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, (s. 274- 287.). s. 276- 277, 283, 285.

⁵³ Selahattin Tozlu, "Gümüşhane Adı Hakkında", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 473- 501.

ve çevresindeki dik yamaç ve kayalık alanda gerçekleşen yapılaşma Gümüşhane kasabasının temelini oluşturacaktır⁵⁴.

Maden ocaklarının kapanmasını müteakip başka bir gelir kaynağı olmayan aileler geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kalır ve yardıma muhtaç bir duruma düşer. Bunun üzerine Gümüşhanelilerin bir kısmı çözümü ailece muhacerette bulurken bir kısmı da kismetini gurbette aramıştır. Yani belgenin tanımlamasıyla *haricde taharri-i esbab-ı taayyüş için diyar-ı aharda imrar-ı hayata mecbur olmuşlardır*⁵⁵. Trabzon valilik yetkilileri ise çözümü şehrin yerini ve konumunu değiştirmekte bulur.

Bu önerinin gerçekleşmesi halinde mevcut binalar terk edileceğinden mülk sahipleri şüphesiz büyük bir zarara uğrayacaklardı. Bu nedenle defaten tebdil-i mevki düşüncesi uygun görülmez. Bunun yerine kasaba merkezinin bir saat mesafesindeki Erzurum yoluna tesadüf eden Daltaban mevki merkez olmak üzere bir nahiyenin teşkil edilmesi planlanır. Zaten söz konusu merkezde çok sayıda han, misafirhane, dükkan ve mağaza mevcuttu. Kurulacak olan nahiyeye hazineye yük olmamak üzere Gümüşhane ileri gelenlerinden birisi fahri müdür tayin edilmeliydi. Belirtmek gerekirse yerleşim yerinin birden değiştirilmesi yoluna gidilmez. İlk etapta kamu binalarının taşınması benimsenir. Öncelikle polis, telgraf ve posta daireleri, ardından belediye dairesi ve hükümet binasının taşınması planlanır. Bu projenin gerçekleşmesi halinde menzilhaneler masrafından senelik en az on bin kuruş tasarruf edilebilecekti⁵⁶. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla 1903-1914 yılları arasında Daltaban nahiyesi kurulmuş, başta askerî kurumlar olmak üzere bazı resmî daireler nahiyeye merkez Daltaban köyüne taşınmıştır. Bu ise daireler arasındaki bağlantıyı zorlaştırmıştır. Sivil halkın resmî işlerini takibini ise hemen hemen imkansız hale getirmişti. Bu zorlukları aşabilmek için Trabzon vilayet idaresi Daltaban köyünün sancak merkezi yapılmasına karar verir. Bu kararın uygulanması neticesi Daltaban köyü Gümüşhane'ye dönüşürken eski Gümüşhane Yukarı mahalle olarak isimlendirilir. Şüphesiz bu durumda yerli olmayan memurlar evlerini de yeni iskan sahasına taşıyacaklardır. Bu ise Gümüşhane'de kira gelirinden mahrum kalan ev sahiplerinin yakınmalarına neden olmuştur⁵⁷. Kasabanın mekanını değiştirmenin bir diğer sebebi mevcut mekanın şehir imarına ve bayındırlık faaliyetlerine uygun olmamasıydı. Kasabanın yerlileri çeşitli sebeplerle bu uygulamaya karşı çıkmaktaydılar. Birincisi yukarıda ifade ettiğimiz üzere evlerini kiraya verenler kiracı bulamayacaklarından gelir kaybına uğramakla kalmayacaklar, sahip oldukları emlak da büyük bir değer kaybına uğrayacaktı. Öte yandan Süleymaniye Camii vakıfları ortalama yıllık 600 liralık gelirden mahrum kalacaktı. Mekan olarak şehrin taşınmak istendiği yer iskana elverişli bulunmaz. İki dağ arasında Harşit ırmağının kıyısında bulunan yer istisnasız her yıl sele maruz kalmakta, selin sebebiyet verdiği bataklık ise çevre sağlığı açısından tehlike arz etmekteydi. Burası sağlıklı bir mekan olmadığından askerî hastane binası yine de eski Gümüşhane'de inşa edilmişti. Aslında burası 18. Yüzyıldan itibaren kurulup gelişmeye başlamıştı. Kasabadaki resmî kurumları Daltaban'a kaydırma projesi iki bölge halkını karşı karşıya getirdi. Bu tarihlerde kasabanın nüfusu 1.100'ü Rum ve 700'ü Ermeni olmak üzere toplam 7 bin kadardı⁵⁸. Devlet söz konusu ikiliği ortadan kaldırmak adına rüştiye binasını iki yerin ortasındaki bir tepeye inşa etti. Kasaba halkı hükümet konağının Daltaban'a nakledilmesine 1906 yılında engel oldu. Araya genel savaş ve Milli Mücadele'nin girmesi hükümet konağının taşınmasını 1922'ye sarkıttı⁵⁹. Netice itibarıyla

⁵⁴ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 72.

⁵⁵ BOA, Dh. Tsmk, No. 250/21: Trabzon Vilayetinden Sadarete Tezkire (25 TS 1319).

⁵⁶ BOA, Dh. Tsmk, No. 250/21: Trabzon Vilayetinden Sadarete Tezkire (25 TS 1319).

⁵⁷ BOA, Dh. İ.Um, No. 83-3/1-4, 21 Şubat 1915 (8 Şubat 1330).

⁵⁸ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 139- 140.

⁵⁹ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 20- 25.

yukarıda açıklanan gerekçelerden dolayı bu uygulamaya karşı çıkan kasaba halkı da yeni yerleşim birimine *nakl-i mekan* etti⁶⁰.

5- Göçün Bilançosu

Yukarıda açıklanan gelişmelere karşı sancak halkının bir kısmı çözümü memleketi dışında mevsimlik iş bulup çalışmak veya çevrede arazisi verimli başka bir köye gidip yerleşmekte bulmuştu. Bu ise özellikle Gümüşhane'nin köylerinde bireysel, hatta grup göçlerine yol açmıştır. Göçler neticesi bir çok köy uzun vadede metruk bir hale dönüştü. Örneğin, Torul kazasının Turna köyünün nüfusu 1830'lı yıllarda 55'i müslim ve 808'i gayrimüslim olmak üzere toplam 863 kişiydi. 1838 yılında bu nüfusun 106 hanede 432 kişisi Şiran kazası dahiline göç edip yerleşmişti. Mevcut nüfus 19'u müslim, 193'ü gayrimüslim olmak üzere 212 haneye kadar düşmüştü. Bu göç hadisesi geride kalanların vergi yükünü arttırmıştı. Bu ise geçim sıkıntısını daha da zorlaştıran bir husustu. Bu yükü daha fazla çekmek istemeyenler de göç hazırlıklarına başlamışlardı. Sancak bürokratlarına göre bu tür göçlerin önlenememesi sancak dahilinde genel bir göçü tetikleyebilecek, bu durumda ise mevcut maden ocakları emek ihtiyacını karşılayamayacak ve kapanmak tehlikesi ile karşı karşıya kalacak, geride kalanların vergi yükü daha da ağırlaşacaktı⁶¹. Trabzon'daki yerel idarecilere göre bu tür göçlere izin verilmesi halinde sosyal ve arazi açısından aynı özelliğe sahip olan Ordu, Gümüşhane ve Batum halkına da emsal teşkil edebilecekti⁶². Gerek sancak dahilinde ve gerekse sancak dışına yönelik bu tarzda grup, hatta kitlesel göçlerin ileriki tarihlerde de gerçekleştiğine yönelik arşiv kayıtları mevcuttur. Örneğin, 1861'de Kovans nahiyesinden 270 Rum ailesi Kelkit ve Bayburt'un toplam sekiz köyüne yerleşecektir⁶³.

1123 nolu nüfus defterine göre 1839- 1861 yılları arası Gümüşhane kasabasından 387 Rum ve Ermeni, Kovans nahiyesine tabi 6 köyden 70 kişi, Yağmurdere nahiyesine tabi 6 köyden 474 kişi, Kelkit'in Çiftlik kasabası ve 3 köyünden 129 kişi, Torul kazası köylerinden 1.910 kişi ve Kürtün kazasına tabi 4 köyden 222 kişi olmak üzere toplam 3.192 kişi yerini yurdunu terk ederek göç etmiştir. Göç edenlerin bir kısmı sancak dahilindeki tarıma elverişli güneydeki köylere gidip yerleşmiştir. Örneğin Kovans nahiyesi dahilinden ayrılanlardan 270 Rum aile Kelkit ve Bayburt'a tabi 8 köye yerleşmiştir. 1839-1861 yılları arası Şiran kazasına tabi köy ve mezralara yerleşenler ise 526 kişidir⁶⁴. Aynı deftere göre 1839- 1861 yılları arası Sivas vilayetine tabi Zara, Amasya, Tokat, Karahisar-ı şarki ve Merzifon'a toplam 572 kişi, Erzurum vilayetinin merkez, Bayburt, Kığı, Pasin, Tercan, Erzincan kasabalarına 503 kişi ve Trabzon vilayetine tabi Giresun, Ordu, Tirebolu, Vakfikebir, Yomra, Maçka, Akçaabat, Samsun kasabalarına 442 kişi göç etmiştir⁶⁵. Hatta benzer nüfus hareketleri cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Arşivde mevcut bir defterden anlaşıldığı kadarıyla Gümüşhane'den çevre köy ve kasabalara gidenlerin bir kısmı inşaat sektöründe istihdam edilmiştir. Örneğin 10 kişi cami inşaatında çalışmak üzere

⁶⁰ Recep Çelik, "Gümüşhane Sancağı: Askeri, İktisadi, ve İdari Durum Üzerine Bazı Tespitler (1914- 1918)", *History Studies*, 7/3, 2015, s. 32

⁶¹ BOA, A. Mkt. Um, No. 6/94: Liva İdare Meclisi (9 M 1266).

⁶² BOA, A. Mkt.Um, No. 6 /94. 19. S 1266.

⁶³ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Trabzon 2012, s. 172.

⁶⁴ Kemal Saylan, "19. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, Trabzon 2016, s. 275- 292. BOA, Mvl. No. 616/1: Rıza Efendi'nin tanzim ettiği 15 Safer 1278 tarihli bir belgeye göre ise 1860 itibarıyla 387'si Gümüşhane, 65'i Kelkit, 70'i Kovans, 499'u Yağmurdere, 109'u Kürtün ve 1.910'u Torul olmak üzere sancak dahilinden toplam 3.040 kişi göç etmiş ve bunlardan 486.758 kuruş vergi borcu arta kalmıştır.

⁶⁵ Kemal Saylan, "19. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, Trabzon 2016, s. 275- 292.

Erzurum'un bir köyüne gitmiş ve inşaat işi bitince geri dönmüşlerdir⁶⁶. Kelkit kazası nüfus defterlerine göre Şam, İstanbul, Sivas, Şiran, Bayburt ve Erzincan da göç edilen yerler arasında olduğu anlaşılmaktadır. 1845'de Morakom ahalisinin tamamı Şiran'a nakledilmiştir. 1861'de ise Kelkit'teki ailelerin bir kısmı yakın kazalara göç ederken Viranşehir'den 21 kişi Trabzon'a, Çiftlik kasabasından 3 kişi İstanbul'a, 7 kişi Bayburt'a, Kelahbur köyünden 12 kişi Erzincan'a gitmiştir⁶⁷.

Gümüşhane sancağı 1870'li yıllarda merkez, Torul, Kelkit ve Şiran kazalarından oluşmaktaydı. Sancağın merkezi Gümüşhane kasabasıdır. Merkez kazaya Kovans ve Yağmurdere isimli iki nahiye bağlıydı. Kazanın köy sayısı ise 116 idi. Torul kazasına 49 köy tabi olup kaza merkezi Ardasa kasabasıdır. Kelkit 1867 yılında Gümüşhane'ye bağlandı. Kaza merkezi bir çiftlik yerleşim yeridir. Zamanla kasabaya dönüşmüştür. 1516-1643 arası köy sayısı azaldı. 1835- 1847 yılları arası köy sayısı 89 adettir. Kaza dahilinde ektrat ve etrak konar- göçer toplulukları vardır. 1830'lu yıllarda konargöçerlere tabi 210 kişi 22 köy ve 2 mezraya yerleşti. 22 kişi Şiran'a gitti. Nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla kaza nüfusundan bazen birkaç kişi bazen de grup halinde Şiran, Bayburt, Erzincan, Trabzon, Sivas gibi mücavir alandaki yerleşmelere göç edenler olmuştur. Nadiren Şam ve İstanbul gibi uzak mahallere gidenler de vardı. Bu nüfus hareketleri kazanın nüfus profilini değiştirecek oranda değildi⁶⁸. 94 köyü olan Kelkit kazasının merkezi ise Çiftlik kasabasıdır. Kelkit kazasının 1834-1835 yıllarındaki nüfusu kadın nüfusun erkek nüfusa eşdeğer olduğu fikrinden hareketle 12.305 kişi olduğunu söyleyebiliriz. Bu tarihlerde 3 köy karma, 3 köy sadece Rumların yaşadığı yerleşmelerdir⁶⁹. Şiran kazasının 1642'deki köy sayısı 62'dir. Bunun 27'si müslim, 5'i gayrimüslim, 29'u karma idi. Bu köylerin bir kısmı derbentçi, köprücü, menzilci olup vergi muafiyetine tabiydi. Kaza nüfusunun %71'i Müslim, %29'u gayrimüslimdir⁷⁰. Şiran kazasına ise 74 köy bağlıydı. Merkezi Karaca kasabasıdır. 1870'li yıllarda sancağın nüfusu kadın nüfusun erkek nüfusa eşit olduğu varsayımından hareketle 82.302 kişi olduğunu söyleyebiliriz⁷¹.

Savaş ve Göç

Bölgedeki nüfus 1828- 1922 yılları arasında Anadolu'da cereyan eden savaşlardan olumsuz etkilenmiştir. 1828- 1829 Savaşı'nda Ruslar Bayburt'u işgal edince Kelkit ve Şiran halkı yerlerini terk etmeye başladı. Kısa süreli olsa da Gümüşhane kasabası da işgal edilmiştir. Bu nedenle kasaba halkının bir kısmı Torul manastırına sığınmıştır. Rum ve Ermeniler ise bunların terk ettiği evleri işgal ettiler. Rus işgali fazla sürmedi. İşgal sonrası Türk mülteciler geri döndü⁷². Ruslar geri çekilirken gayrimüslimlerin bir kısmını da beraberinde götürmüşlerdir⁷³. Söz konusu göçün kitlesel bir boyut kazanmaması için Karahisar'da ikamet eden Çeçenzade Hasan Paşa Kelkit ve Şiran halkına teskin edici yazılar yazdı. İşgali fırsata

⁶⁶ Kemalettin Kuzucu, "Erzurum'da 1835- 1837 Döneminde Yaşanan Gayrimüslim İçgöçü ve Düşündürdükleri", *Enver Konukçu Armağanı*, Ankara 2012, s. 540.

⁶⁷ Abdülkadir Gül, "Kelkit Kazasının İskan ve Demografik Yapısı (19. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Nüfus Defterine Göre)", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 217.

⁶⁸ Abdülkadir Gül, "Kelkit Kazasının İskan ve Demografik Yapısı (19. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Nüfus Defterine Göre)", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, (s. 208- 209.), 217.

⁶⁹ Abdülkadir Gül, s. 219.

⁷⁰ Eyüp Kul, "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Şiran Kazası ve Köyleri", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016.

⁷¹ Kemal Saylan, *Gümüşhane Sancağı (1850- 1918)*, Yay. Doktora Tezi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 261- 272.

⁷² Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul 1993, s. 24.

⁷³ Uğur Akbulut, "1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşı'nda Gümüşhane ve Çevresi", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 42.

dönüştürmek isteyen bölgedeki Rum halkı çevre köylere baskınlar yaptı. Söz konusu göçler dolayısıyla Ruslar sivil toplumdan herhangi bir direnme görmeksizin Kelkit'i kolaylıkla işgal ettiler. Ağustos 1828'de Gümüşhane işgal edildi⁷⁴. 1828- 1829 savaşları neticesinde Ruslar işgal sahasından çekilirken Ermeni nüfusu da Kafkaslara göç etmeye teşvik etti, hatta zorladılar. Bu politikadan etkilenen ve göç eden Ermenilerin sayısı ile ilgili elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır. 93 Harbi esnasında Anadolu'ya sığınan göçmenleri yerleştirmek için arazi arama ve taraması yapıldığında Gümüşhane'nin Kelkit ve Torul kazaları dahilinde 2.943 dönüm iskana elverişli arazi tespit edilmiştir⁷⁵. Ancak bu dönemde bölgeye göçmen yerleştirildiğine dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Doksanuç Harbi'ni müteakip Gümüşhaneli iki bin Rum aileleriyle birlikte Rusya'ya göç eder. Birçok aile de göç hazırlığı içerisindeydi. 1882'de 450 hane Rum halkı göç etmek üzere gayrimenkullerini satarlar. Topraksızlık ve marabalık göç edenlerin sayısını arttırır⁷⁶. Osmanlı tebaası Rumların 1828- 1882 yılları arası Rusya'ya yönelik göçü hayli yoğundur. Bunların sayılarını Yunanlı tarihçiler 350- 400 bin olarak verirler. Bu rakam bir hayli abartılıdır. Eyüp Şimşek'e göre bu rakam 95 bin civarındadır⁷⁷. Bunların ne kadar Gümüşhanelidir bilemiyoruz. 1909'da gayrimüslimlerin askere alınması Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin Rusya'ya yönelik göç kararını tetikler.

Gümüşhane Sancağının 1881- 1914 Yılları Arası Nüfusu⁷⁸

Kazalar	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam	Yıl
Gümüşhane	21.956	5.459	1.152	28.567	1881- 1892
	29.639	9.179	1.817	40.635	1914
Torul	19.458	16.679	-	36.137	1881- 1892
	29.686	30.547	24	60.257	1914
Kelkit	23.250	304	113	23.667	1881- 1892
	33.130	614	482	34.226	1914
Şiran	14.521	1.726	221	16.468	1881- 1892
	22.312	3.155	392	22.790	1914
Toplam	79.185	24.168	1.486	104.839	1881- 1892
	114.767	43.495	2.715	160.977	1914

Söz konusu göçlere rağmen sancağın nüfusu 1870'den 1893'e % 27.38 oranında artmıştır. Sancağın 1881-1893 sayımlarına göre toplam nüfusu 104.839 kişidir. Bunun %75.53'ü Türk, %23.05'i Rum ve %1.42'si Ermeni nüfus idi. Sancağın nüfusu sınırların değişmediği düşüncesinden hareketle 1893'den 1914'de %53.54 artarak 160.977'ye çıktığını tespit etmekteyiz. Sancak dahilindeki nüfus artışı topluluklara göre farklı oranlarda gerçekleşmiştir. Müslüman nüfus %44.93, Rum nüfusu %79.96 ve Ermeni nüfus ise %82.70 oranında artmıştır. Nihayet 1914 yılına ait sancak nüfusunda Müslüman nüfusun payı %71.29'a inerken, Rumların payı %27.02'ye ve Ermeni nüfusun payı %1.69'a çıktığı görülmüştür. Bu da bize oran itibarıyla Müslüman nüfusta bir azalma, Rum ve Ermeni nüfusta ise bir artış olduğunu göstermektedir.

⁷⁴ Uğur Akbulut, "1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşı'nda Gümüşhane ve Çevresi", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 40.

⁷⁵ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, s. 167.

⁷⁶ BOA, AD, No. 933: Trabzon Vilayeti ve Maden Nezaretine Dahiliye Nezaretinden (18 Mayıs 1295). Abdullah Bay, "Rusya'ya Osmanlı İşçi Göçü", *OTAM*, S. 27- 31.

⁷⁷ Eyüp Şimşek, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesinden Rusya'ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Düşünceler", *AÜ, DTCF Dergisi*, 36/62, Ankara 2017, s. 251- 252.

⁷⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)*, Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 178, 202.

1915 tarihli bir belgeye göre sancak nüfusu ile ilgili bazı detaylara ulaşabilmekteyiz. Bu verilere göre Gümüşhane sancağı Merkez, Torul, Kelkit ve Şiran kazalarından oluşmaktaydı. Sancak merkezi Gümüşhane kasabasıdır. Kasaba dahilinde 11'i müslim, 6'sı Rum ve bir tanesi de Ermeni olmak üzere toplam 18 mahalle mevcut idi. Kasabanın nüfusu 2.929'u müslim, 1.480'i Rum ve 1.782'si Ermeni olmak üzere toplam 6.191 kişidir. Merkeze tabi köy sayısı sabit görünmektedir. 37'si müslim, 2'si Rum ve 14'ü karma (Rum ve Müslüman) olmak üzere toplam köy sayısı 53'tür. Köylerde yaşayanların 5.178'i Rum ve 15.441'i Müslim nüfustur⁷⁹. Merkez kazaya tabi Kovans nahiyesinin nüfusu ise 7.079'u müslim, 523'ü Rum olmak üzere toplam 7.602'dir. Bu nüfus nahiyeye tabi 26 köyde yaşamaktaydı. Bu köylerin 23'ü müslim, biri Rum olup ikisi müslim ve Rum nüfusun birlikte ikamet ettiği yerleşmelerdir. Yağmurdere nahiyesi ise 3.812'si müslim, 1.863'ü Rum olmak üzere toplam 5.675 kişiden oluşmaktaydı. Bu nüfus 24 köye dağılmış durumdaydı. Bu köylerin 19'u müslim, 3'ü Rum ve 2si karma (Türk, Rum) nüfusa sahipti⁸⁰. Aynı vesikaya göre Kelkit kazası merkezinde 3 mahalle mevcuttu. Rum ve Ermeni nüfus Camiikebir mahallesinde ikamet etmekteydi. Kazaya tabi 96 köy vardı. Bunlardan birisi Rum köyü, ikisinde Müslüman ve Rumlar birlikte oturuyordu. Kazanın genelinde 32.808 Müslim, 590 Rum ve 462 Ermeni yaşamaktaydı. Mevcut Ermenilerin tamamı sevk ve iskan döneminde dahile nakledilmişlerdi⁸¹.

1837 nüfus defterlerine göre Gümüşhane şehrinde 391 hane Müslim, 262 hane Rum ve 185 hane Ermeni vardı. Bir hane 5 kişi hesabından hareketle şehirde 1.955 Müslim, 1.310 Rum ve 925 Ermeni'nin yaşadığını söyleyebiliriz. Sancak dahilinde Ermeniler kasabalarda ikamet ediyorlardı. Gümüşhane Ermenileri 25 Ekim 1895'de isyan ettiler. Meydana gelen olaylarda Müslümanlardan 3 kişi öldürüldü, 4 kişi yaralandı. Ermenilerden ise 4 kişi ölürlen, 1 kişi yaralandı⁸². 4 Temmuz 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nin şifre teline göre zararlı görülen Ermeniler, aileleri ile birlikte uzaklaştırılırken kendi işleriyle uğraşanların ikametgahlarının sancak dahilinde değiştirilmesiyle yetinildi. Sevkiyata dahil olan Ermeni ailelerinden bir kısmı çocuklarını emaneten Müslüman ailelere bırakmıştı. Gümüşhane'de tehciri Mutasarrıf Abdülkadir Bey kontrol ediyordu. Trabzonlu Ermeniler Gümüşhane üzerinden göç ettirildi. Bu yolla yaklaşık on bin Ermeni sevk edilmişti⁸³. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla sancak dahilindeki mevcut Ermenilerin tamamı sevk edilmiştir⁸⁴.

Genel savaşın çıktığı esnada Gümüşhaneli gençlerin bir kısmı gurbette idi. Bir kısmı da seferberlik ile silah altına alınmıştı. Sancak dahilinde daha ziyade kadın, çocuk ve ihtiyarlar kalmıştı. Rus işgali öncesi devlet 0- 15 yaş grubu çocukları ailelerinin rızasıyla Erzincan yetimhanesine gönderdi. Rusların Gümüşhane'ye doğru ilerlemesi üzerine Gümüşhanelilerden eli silah tutanların bir kısmı ormana ve dağlara çekilir. Ahalinin bir kısmı da “*Uruslar geliy, Uruslar gelecek, Uruslar gelirse nedecik, nere gidecik*” düşünce ve ifadeleriyle kümesteki tavukları, ahırdaki hayvanları keser, kavurur, göç denklelerini hazırlar ve bilinmeze doğru göç yolculuğuna çıkar⁸⁵. Göçmen kabileleri Sivas ve Konya'ya doğru ilerler. Niğde'ye gidenler de olmuştur. Göçler neticesi 30 bin nüfuslu Torul'da bin kişi kalmıştı. Terk ettikleri gayrimenkullere Rumlar yerleşti. Geride çok yaşlı ve fakir Müslümanlar kalmıştı. Bunlar işgal döneminde Ruslar tarafından angarya işlerinde kullanıldı. İşgal Temmuz 1916- Şubat

⁷⁹ BOA, Dh. Eum. Klu. No. 10/50: 3 Ağustos 1331.

⁸⁰ BOA, Dh. Eum. Klu. No. 10/50: 3 Ağustos 1331.

⁸¹ BOA, DH. Eum. Klu. No. 10/50: 3 Ağustos 1331.

⁸² Bayram Nazır, “Gümüşhane'de Ermeni Olayları”, *Sakarya Üniversitesi Fen- Edebiyat Dergisi*, 1, Adapazarı 2009, s. 131.

⁸³ Serap Aktaş, *Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895- 1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008, s. 52.

⁸⁴ BOA, Dh. Eum. Klu. No. 10/50: 3 Ağustos 1331.

⁸⁵ Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul 1993, s. 55.

1918 tarihleri arasında 19 ay sürdü. İşgal döneminde özellikle Ermeniler vasıtasıyla şehir tahrip edildi. Rusların çekilmesi ile ortaya çıkan otorite boşluğunda Ermenilerin Türklere yönelik baskı ve mezalimi artmıştı. İşgal döneminde göç eden de ocağında kalan da “*çok sıkıntı çektik, ot otladı millet*”⁸⁶ ifadesinden de anlaşılacağı üzere çok sıkıntı çekti. İşgal sonrası Kayseri, Yozgat ve Sivas’tan geri dönen Gümüşhaneli muhacirler Erzincan- Suşehri- Şiran ve Kelkit yolunu kullandı. Yolda eşkiya, şaki, kolera, tifo, saldırı ve tehlikeleriyle karşı karşıya kalırlar. Geri dönüş yolculuğu en iyi tahmine göre iki ay sürmüştü. Gümüşhanelilerin bir kısmı da işgal döneminde Trabzon’a geldi. Trabzon’un işgali üzerine çoğu tekrar muhacirliğe çıktı. İşgalden sonra tekrar perişan bir halde Trabzon’a döndü. Yardım heyeti raporuna göre Trabzon’un sokaklarında binlerce Gümüşhaneli ve Bayburtlu yaşıyordu.

İşgal sonrası Gümüşhane’de mevcut tahıl stokları birkaç aylıktı. Böyle bir ortamda şark mültecileri geri dönmeye başlamışlardı. Öte yandan sevkiyata tabi tutulan gayrimüslimler de dönüyordu. Bunlar yerleşip ilk hasadı elde edinceye kadar tamamen tüketici bir toplum olacaktı. Bu nedenle valilikçe söz konusu kitlelerin sevkiyatının ertelenmesi istendi.

Gümüşhane’de Rus işgali sona erdikten sonra Müslim ve gayrimüslim mültecilerin ocaklarına dönmeleri söz konusu oldu. Ancak bölgede yıllarca üretim yapılmadığından burada elde edilen hasat ile mevcut nüfusun bile işesi mümkün değildi. Bu nedenle mültecilerin geri dönüşünün ertelenmesi Trabzon valiliğince talep edildi⁸⁷. Ertelemeye rağmen sorun aşılamadı. Şubat 1919’da Gümüşhane ahalisi açlık ve sefaletten kırılmaktaydı. Mutasarrıfın bu ortamda herhangi bir tedbir almamak ve evinden dışarı çıkmamakla suçlanmaktaydı. Gümüşhane halkına gerekli yardımın yapılması ve neticenin bildirilmesi Dahiliye Nezaretince istenmektedir⁸⁸. Gümüşhaneli mültecilerin çoğunluğu ancak 1924 yılında iskan edilip normal hayata dönebilmiştir. İskan edilemeyenlerin bir kısmı mübadele ile bölgeyi terk eden Rumların meskenlerine yerleştirildi⁸⁹. Geri dönenlerin bir kısmı da zamanla tekrar göç ederek memleketlerini terk etmiştir.

Söz konusu nüfus hareketleri neticesinde Milli Mücadele yıllarında Gümüşhane sancağı dahilinde yaşayanların sayısını ortaya koyan bir sayım yapılmamıştır. İngiliz kayıtlarına göre 1919- 1920 yıllarında sancak dahilinde 100 bin Türk, 52 bin Rum, 2 bin Ermeni ve 2 bini diğer gruplar olmak üzere yekun 156 bin kişi yaşamaktaydı⁹⁰. Gümüşhane Rumları da Milli Mücadele döneminde Pontusçuluk faaliyetlerine iştirak ettiler. Rum çeteleri türedi. Çetelerin amacı Türkleri göçürtmektir. Bunlara karşı yapılan mücadele “*Türkler Rumları yok ediyor*” propagandasına sebebiyet verdi. 16 Haziran 1921’de TBMM. Hükümeti tarafından 15-50 yaş arası Rumlar Pontus Devleti kurmak amacıyla dağlara çıkmış olan Rum çetelerine destek verdikleri gerekçesiyle iç bölgelere sevkleri öngörüldü. Bu kapsamda Trabzon Rumları Zigana ve Gümüşhane güzergahından iç bölgelere sevk edildiler. Bu uygulamaya Gümüşhane Rumları da dahil edildi⁹¹.

İstiklal Harbi’nin sona erdiği günlerde Karadeniz bölgesinde kalan Osmanlı vatandaşı Rumlar mübadele sözleşmesini müteakip Karadeniz limanlarından Yunan bandıralı gemilerle

⁸⁶ Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul 1993, s. 55.

⁸⁷ Recep Çelik, “Gümüşhane Sancağı: Askeri, İktisadi, ve İdari Durum Üzerine Bazı Tespitler (1914- 1918)”, *History Studies*, 7/3, (2015), s. 29.

⁸⁸ CA. No. 272.00.00.74.69.52.6.1.: Dahiliye Nezaretinden Trabzon Vilayetine Tezkire (13 Şubat 1335).

⁸⁹ Yapılan yardımlar için bkz. Uğur Üçüncü, “Rus İşgali Sonrasında Gümüşhane’de Muhacirlik”, *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, 4, Ankara 2016, s. 311, 317, 319.

⁹⁰ Uğur Üçüncü, “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane’de Rumlar ve Pontus Hareketi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, Trabzon 2017, s. 111.

⁹¹ Uğur Üçüncü, “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane’de Rumlar ve Pontus Hareketi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, Trabzon 2017, s. 133.

Yunanistan'a gideceklerdir. Özellikle Samsun ve Trabzon limanlarında büyük yığılmalar meydana geldi. Gümüşhane Rumları Trabzon üzerinden sevk edildiler. Muhtelit komisyon Mayıs 1924 tarihine kadar Trabzon limanından 1500 Rum'un nakline karar verdi. Bu karara göre Gümüşhane sancağı dahilindeki 25 köyde yaşayan Rumlar Şubat- Mayıs 1924 tarihleri arasında tedrici bir şekilde tahliye ve nakledileceklerdi. Ancak söz konusu köylerin tahliyesi şubat ayına sıkıştırılmaya çalışıldı. Bu uygulamaya muhtelit komisyonun Yunan delegeleri (26 Şubat 1340)⁹² ve Trabzon'un ileri gelenleri karşı çıkıyorlardı. Bunlardan birisi Faik Ahmet'tir.

Faik Ahmet Gümüşhaneli Rumların defaten sevklerini iki açıdan mahzurlu bulur. Birincisi Trabzon'da büyük bir kalabalık oluşturacaklardı. Eğer hemen vapurlara bindirilemezlerse Trabzon şehrinin nüfusu artacaktı. Bu ise kamu sağlığı ve iâşe açısından çeşitli sorunların yaşanmasına vesile olabilecekti. Öte yandan Rumların terk ettiği meskenler yerli ahali tarafından yağma edileceğinden mübadil Türklerin yerleşmesine elverişli ev kalmayacaktı. Bu nedenle Trabzon valiliği mevcut Rumlar nakledilmeden şehre yeni kabilelerin gelmesine izin vermedi. Mücavir alandan gelen mübadeleye tabi Rumların sayıları hakkında kesin rakamlara ulaşmak hemen hemen imkansızdır. Kaynaklardaki verileri de mukayese etmek en azından oldukça zordur. 3 Şubat 1924 tarihine kadar Trabzon'da biriken mübadil Rum sayısı 952 kişidir. İzmir'de Tevfik Rüştü'ye çekilen 3 Şubat 1924 tarihli telgrafa göre Gümüşhane vilayeti 629 Rum'un Trabzon'a gitmesine müsaade etmiş ve bunlar iki kabile halinde 2 Şubatta Trabzon'a gelmişlerdir. İstikbal gazetesine göre 4 Şubat 1924 tarihine kadar Trabzon limanına 800 kişilik Rum kafilesi gelmişti. Bununla beraber birkaç gün içerisinde Gümüşhane'den gelen mübadillerin sayısı 1.600'e ulaştı. 8 Şubat 1924 tarihinde Trabzon sahillerinde mübadeleye tabi Rum sayısı iki bini bulmuştu. Bunların çoğu Çömlekçi'ye yerleştirilmiştir⁹³. 12 Şubat 1924 tarihli belgeye göre de Gümüşhane'den mübadeleye tabi 720 Rum Trabzon şehrine nakledilmişti⁹⁴. 28 Şubat 1924 tarihine kadar Gümüşhane'den Trabzon'a gelen Rumların yekunu 5.291 kişiye ulaştı. Bunların dışında Trabzon'un yerli ahalisinden 189 ve mücavir alandan gelen 800 Rum sevk edilmeyi bekliyordu⁹⁵. Bunların iâşesi vekaletle ait olmadığı için bütçeye bu hususta herhangi bir tahsisat konulmamıştı⁹⁶. Kendilerine Amerikan Muavenet Cemiyeti yardım ediyordu. Trabzon şehri ve mücavir alanında bekleyen mübadil Rumların bir an evvel nakledilmeleri gerekiyordu. Bunların uzun müddet Trabzon'da barındırılmaları hem kamu sağlığını tehdit etmekte ve hem de kendilerinin çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmasını zorunlu kılmaktaydı⁹⁷. Ancak Trabzon'daki mübadil Rumların karşılaşacakları olumsuz bir durum dış kamu oyunda Türkiye'nin aleyhine bir durum yaratacağı gibi Yunanistan'da bulunan mübadeleye tabi Türklerin de aleyhine olacaktı. Bu nedenle Trabzon valilik yetkilileri gerekli tedbirlerin alınması ve herhangi bir sızıltıya meydan bırakılmamasını istemekteydi⁹⁸. Trabzon'daki Gümüşhaneli Rumların son kafilesi Mayıs 1924'de şehri terk etmişti⁹⁹.

⁹² CA, No. 272. 11. 17. 78. 6.

⁹³ CA, No. 272. 17. 75. 2: İzmir'de Tevfik Rüştü'ye çekilen 3 Şubat 1340 tarihli telgraf; Mesut Çapa, "İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskan", *Atatürk Yolu*, Kasım 1991, 2/8, (s. 631- 642.). s. 634- 636.

⁹⁴ CA No. 272. 11. 17. 78. 6.: Trabzon Vilayetinden gelen Tel (28. 2. 1340).

⁹⁵ CA No. 272. 11. 17. 78. 6.: Trabzon Vilayetinden gelen Tel (28. 2. 1340).

⁹⁶CA. No. 272. 11. 17. 77.8. Trabzon Vilayetine İmar vekaletinden 12.2.1340 tarihli şifre tel.

⁹⁷CA. No. 272. 11. 17. 78.6. : Atina 'da Muhtelit Mübadele Komisyon Türk Heyetine Şifre Tel ; CA, 272.00.00.11.17.80.20.

⁹⁸ CA, No. 272. 11. 17. 76.10. : Dahiliye Vekaletine 10.2. 1340 tarihli tel; Dahiliye Nezaretine Mübadele ve İskan Vekaletinden Tezkire (9.2.1340)

⁹⁹ Mesut Çapa, "İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskan", *Atatürk Yolu*, Kasım 1991, 2/8, (s. 631- 642.). S. 634- 636.

Gümüşhane 1. İskan bölgesi dahilinde yer almaktaydı. Gümüşhane vilayeti dahilinde 15.758 dönüm emval-i metruke vardı. Yunanistan'dan gelen mübadillerden 543'ü Gümüşhane dahiline gönderildi.¹⁰⁰ Bunlardan 17 hanede 130 göçmen iskan işlemi gördü¹⁰¹. Gümüşhane dahilinde Gümrü muhacirlerinin de iskan işlemi gördüğü anlaşılmaktadır¹⁰².

Sonuç

Gümüşhane sancağı dahilindeki nüfusu askeri ve reaya şeklinde iki gruba ayırabiliriz. Reaya Müslim, Rum ve Ermeni milletlerinden oluşmaktaydı. Ekonomik konumlarına göre ise konar-göçer, köylü, şehirli ve madenci şeklinde gruplandırmak mümkündür. Maden işletmeciliği ve savaş bölge nüfusunun hareketli olmasını sağlayan iki unsurdur. Maden ocaklarının açılması ve işletilmesi içe göçü tetiklerken, ocakların kapanması ve atıl kalması dışa göçe sebebiyet verecektir. Bunun dışında doğal afetler, vergi sisteminin değiştirilmesi, zorunlu askerlik uygulaması, kamu görevlileri ile ayan ve eşkıya baskısı da dışa yönelik göçün bir diğer sebebidir.

Devlet söz konusu göçü önlemek adına zaman zaman bölgeye hususi memurlar gönderdiği gibi, Gümüşhane kasabasının mekanını, sancağın sınırlarını değiştirmeye teşebbüs ederken, vergi sistemini ıslah etmeyi, çiftçiyi destekleme projesi geliştirmeyi ve bölgede patates ziraatını yaygınlaştırmayı da planlamıştır.

Bu projelerin uygulamaya konmaya çalışıldığı dönemde devlet bir taraftan da Rusya ile deyim yerindeyse periyodik savaş içerisindedir. Özellikle 1828-1829, 18778- 1879 ve Birinci Dünya Savaşı esnasında bölge halkı kitlesel boyutta göç etmek durumunda kalacaktır. Sancak dahilindeki gayrimüslim nüfus ise bu savaşların akabinde Rusya'ya göç edeceklerdir.

Bütün bu gelişmelere rağmen sancak nüfusu Birinci Dünya Savaşı'na kadar artacaktır. Gayrimüslim nüfustaki artış oranı Müslümanlara göre daha fazladır. Cumhuriyet döneminde Bayburt da Gümüşhane vilayeti sınırlarına dahil edilmiştir. 1927 yılında Gümüşhane vilayeti Bayburt, Gümüşhane, Şiran ve Torul kazalarından oluşmaktaydı. Bu nüfus hareketleri sonucu Gümüşhane vilayetinin nüfusu 122.224 kişidir. Tüm nüfus hareketleri sonucu vilayetin nüfusu homojen bir hal aldı¹⁰³.

Gümüşhane Cumhuriyet döneminde de göç vermeye devam etmiştir. Örneğin Torul'un Köstere ve Silve köyünden toplam 150 kişi Maçka'ya tabi Yanakandos köyünde Rumların terk ettiği araziye yerleştirilmiştir. Söz konusu aileler 1934 yılında burada iskana tabi tutulmuşlardır¹⁰⁴. 1935 yılında ise Gümüşhane'nin Perek ve Zimon köyünden 14 aile Tercan'a, Salmankos köyünden 6 hanede 38 kişi Erzurum Pirpiz köyüne nakledilmiştir¹⁰⁵. 1964 yılında Gümüşhane Yenitaşçılar köyünde yer kaymasından evleri hasar gören 124 aile Masat köyünde iskan edilmiştir¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000, s. 65.

¹⁰¹ Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000, s. 72.

¹⁰² CA , No. 272.0.0.12/ 62.180.18

¹⁰³ *Umumi Nüfus Tahriri*, Ankara 1929.

¹⁰⁴ CA. 30.18.1.2./42.7.20

¹⁰⁵ CA.30.18.1.2/51.2.4; CA.30.18.1.2/57.62.15, CA.30.18.1.2/57.62.13, CA.30.18.1.2/57.62.14, CA.30.18.1.2/57.61.9.

¹⁰⁶ CA 30.18.1.2/180.57.20.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

BOA, AD.

BOA, A. Mkt. Um

BOA, BEO.

BOA, Dh.İ.Um.

BOA, Dh. Eum. Klu.

BOA, Dh. Mkt,

BOA, Dh. Tsmk,

BOA, YA. Res.

BOA, Zb.

CA

Abdürrahim Şerif, Tarihte Gümüşhane Madenleri”, *Anadolu Mecmuası*, 12, İstanbul 1341, s. 403.

AKBULUT, Uğur, “1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşı'nda Gümüşhane ve Çevresi”, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 37- 46.

AKTAŞ, Serap, *Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895- 1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008.

ALTUNBAY, Mustafa, “18. Yüzyıl Boyunca Gümüşhane Madenlerinden Diğer Maden Ocaklarına İstihdam Amaçlı Teknik Eleman Nakli”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, (25- 26 Mayıs 2005), I, Trabzon 2007, s. 285- 294.

ASLAN, Taner, “ II. Meşrutiyet Döneminde Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1908- 1920)”, (s. 288- 300), *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 290- 292.

BAY, Abdullah, “Rusya'ya Osmanlı İşçi Göçü”, *OTAM*, Ankara 2017, s. 25- 56.

ÇAPA, Mesut, “İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskan”, *Atatürk Yolu*, 2/8, Ankara 1991, s. 631- 642.

ÇELİK, Recep, “Gümüşhane Sancağı: Askeri, İktisadi, ve İdari Durum Üzerine Bazı Tespitler (1914- 1918)”, *History Studies*, 7/3, 2015, s. 23- 37.

GÜL, Abdülkadir, “Kelkit Kazasının İskan ve Demografik Yapısı (19. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Nüfus Defterine Göre)”, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 208- 209.

Hicri 1321 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

Hicri 1322 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

İPEK, Nedim, *Canik ve Göç*, Samsun 2018.

İPEK, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000.

İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999.

HISTORY
STUDIES

698

Volume 11
Issue 2
A tribute to
Prof. Dr.
Mehmet Ali
ÜNAL
April
2019

- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830- 1914)*, Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.
- KÖSE, İsmail, “İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane Çevresi ve Trabzon Limanına Ulaşan Ticaret Yolları 1840- 1900”, *History Studies*, 4/1, (2012), s. 359-371.
- KÖSE, Osman, “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, 3- 5 Mayıs 2001, 1, Trabzon 2002, s. 289- 311.
- KUL, Eyüp, “1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Şiran Kazası ve Köyleri”, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, S. 154- 171.
- KUZUCU, Kemalettin, “Erzurum’da 1835- 1837 Döneminde Yaşanan Gayrimüslim İçgöçü ve Düşündürdükleri”, *Enver Konukçu Armağanı*, Ankara 2012, s. 535-548.
- NAKRACAS, Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çeviren. İbrahim Onsunoglu, İstanbul 2005.
- NAZIR, Bayram, “Gümüşhane’de Ermeni Olayları”, *Sakarya Üniversitesi Fen- Edebiyat Dergisi*, 1, Adapazarı 2009, s.131- 147.
- PAMUK, Bilgehan, “Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler, (15-17. Yüzyıllar,)”, *Gümüşhane Tarihi, ve Ekonomisi Sempozyumu, Tarih Bildirileri 25- 26 Mayıs 2010*, Gümüşhane 2016, s. 129- 153.
- PAMUK, Bilgehan, “17. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 30, Erzurum 2006, s. 167- 184.
- SAN, Sabri Özcan, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul 1993.
- SAYLAN, Kemal, 19. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, Trabzon 2016, s. 275- 292.
- SAYLAN, Kemal, “20. Yüzyılın Başlarında Gümüşhane Sancağı’nda Tarım”, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 274- 287.
- SERBESTOĞLU, İbrahim, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı (1863- 1865), (Müfettiş Ali Rıza Efendi’nin Raporları Işığında)* Malatya 2015.
- ŞİMŞEK, Eyüp, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesinden Rusya’ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Düşünceler”, *AÜ, DTCTF Dergisi*, 36/62, Ankara 2017, s. 247- 271.
- TIZLAK, Fahrettin, *Keban- Ergani Yöresinde Madencilik (1780- 1850)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1991.
- TOZLU, Selahattin, “Gümüşhane Adı Hakkında”, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 473- 501.
- Umumi Nüfus Tahriri*, Ankara 1929.
- ÜÇÜNCÜ, Uğur, “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane’de Rumlar ve Pontus Hareketi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, Trabzon 2017, s. 107- 142.

ÜÇÜNCÜ, Uğur, “Rus İşgali Sonrasında Gümüşhane’de Muhacirlik”, *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, 4, Ankara 2016, s. 300- 312.

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

700

*Volume 11
Issue 2
A tribute to
Prof. Dr.
Mehmet Ali
ÜNAL
April
2019*